

УДК 37.01

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИЙ ДИСКУРС ВИКОРИСТАННЯ ТЕРМІНА «ІНВАЛІДНІСТЬ» У СОЦІАЛЬНІЙ РОБОТІ

Фаласеніді Т.М., к. пед. н.,
асистент кафедри соціології та соціальної роботи
Національний університет «Львівська політехніка»

Козак М.Я., к. біол. н.,
доцент кафедри соціології та соціальної роботи
Національний університет «Львівська політехніка»

Стаття присвячена дослідженню окремих аспектів використання термінологічного апарату у сфері соціального забезпечення, правого кола та медицини у роботі з людьми з інвалідністю, а також розглянуто використання різних термінів щодо осіб з інвалідністю в Україні і Польщі.

Ключові слова: «інвалід», особа з інвалідністю, неповносправність, порушення розвитку та вади.

Статья посвящена исследованию отдельных аспектов использования терминологического аппарата в сфере социального обеспечения, правого круга и медицины в работе с людьми с инвалидностью, а также рассмотрено использование различных сроков в отношении лиц с инвалидностью в Украине и Польше.

Ключевые слова: «инвалид», человек с инвалидностью, неполноценность, нарушения развития и недостатки.

Falasenidi T.M., Kozak M.Ya. UKRAINIAN-POLISH DISCOURSE ANALYSIS OF TERM
“DISABILITY” TERM IN SOCIAL WORK

The article is devoted to the study of certain aspects of the use of terminology in the field of social protection, the right circle and medicine in dealing with people with disabilities, and also the use of different terms in relation to persons with disabilities in Ukraine and Poland.

Key words: “disabled person”, person with disabilities, disability, developmental disabilities and defects.

Постановка проблеми. «Інвалідність» – проблема постійна, яка видозмінюється і має філософський характер через вічність і постійність, отже, вимагає усвідомлення і вироблення якихось універсальних загальнолюдських підходів до її оцінки та принципів рішення. З іншого боку, «інвалідність» як стан частини соціуму мінлива, має конкретно-історичну зумовленість, що пояснюється мінливістю самого суспільства, умов його буття, появою нових захворювань і форм інвалідності. А це, своєю чергою, передбачає необхідність оцінки і пошуків вирішення проблеми «інвалідності» в мінливих соціальних обставинах.

«Інвалідність» існує стільки, скільки існує людина, і саме через свою вічність, історичну сталість підлягає філософській рефлексії. У зв'язку з вищевикладеним дослідження «інвалідності» як соціального феномена набуває особливого змісту, актуальність якого зумовлена низкою факторів.

Протягом останніх п'ятнадцяти років соціальна модель інвалідності була основою, яка людям з інвалідністю допомагала себе колективно організувати та заявити про свої права і потреби. Своєю чергою, це призвело до незрівняного успіху в зміні дискурсів щодо питань інвалідності, пропа-

ганді «інвалідності» як проблеми громадських прав та розробці схем надання людям з інвалідністю автономії та контролю у власному житті. У зв'язку зі змінами дефініцій «здоров'я», «захворюваність», «інвалідність» через певні проміжки часу виникають нові підходи до їх вивчення, вводяться нові показники та змінюється статистичний аналіз захворюваності та інвалідності, з'являється нове програмне забезпечення й сучасні інформаційні технології.

Проблеми ставлення до людей з інвалідністю існують в усіх країнах світу, незалежно від економічного розвитку. Люди, права яких обмежені психо-фізичним станом, дуже вразливі до слів, які визначають їхній стан. Відповідно до етичних норм суспільства, коректні вислови допомагають формувати позитивний образ людей з інвалідністю. Слова стосовно таких людей досить часто є за своєю суттю ярликами та образливими стереотипами [3].

В Україні найчастіше використовуються терміни: «неповносправний», «люди з особливими потребами», «люди з обмеженими можливостями», «люди з функціональними обмеженнями», «інвалід», «особи з фізичними та/або розумовими вадами», «діти-інваліди», «дефектні діти», «діти з особливими

потребами», «діти з особливими освітніми потребами» тощо. Однак нині використання терміна «інвалідність» є недостатньо досліджуваним, що призводить до використання різних термінологічних апаратів у науковій літературі та нормативно-правових актів.

Постановка завдання. Отже, метою статті є порівняльно-теоретичний аналіз дефініцій «інвалід», «дитина-інвалід», «інвалідність».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Роль соціальних стереотипів у формуванні ідентичності осіб з інвалідністю аналізується в роботах П. Бергера, І. Гоффмана, Ф. Зімбардо, М. Каттермоул, Е. Фромма. Основним механізмом конструювання негативної ідентичності з боку суспільства і окремих індивідів є соціальне визначення суб'єкта, так зване «наклеювання ярлика». Сила впливу ярлика пояснюється потребою приналежності до групи (П. Бергер, Е. Фромм, А. Річардсон), яка змушує більшість людей будувати свою поведінку у відповідність з ярликом, формуючи при цьому ідентичність зі знаками стигми. Іншими механізмами стигматизації є знецінення та диференціація «інвалідів», їх ізоляція та інституціалізація.

Виклад основного матеріалу дослідження. Нині поняття «інвалід» увійшло у повсякденний обіг, використовується дослідниками у публікаціях і наукових працях, згадується у багатьох міжнародних та національних нормативних актах. Поняття «інвалід» походить від латинського кореня «valid», що означає «діючий, здатний, повноцінний» і в буквальному перекладі означає «неповноцінний, непридатний, слабкий, хворий» [1, с. 250]. Насправді ж термін «інвалідність» застосовується, як правило, тоді, коли підкреслюється ослаблення або відхилення будь-якого показника від норми, тобто неповноцінність особистості, з якими суспільство змушене рахуватися. Більшістю мов слово «інвалідність» означає «менш цінний», «менш здатний», «з обмеженими функціями», «позбавлений», «відхиляється від норми».

Із пам'яток давньоруського права відомо, що до кінця XVIII ст. людину з фізичною вадою називали «сліпець», «хромець», про що свідчить Статут князя Володимира Святославовича [2, с. 9]. У часи Давньої Русі досить часто в обігу можна зустріти і термін «каліка», який асоціюється з мандрівним співцем духовних пісень у Давній Русі. Cripple (каліка) – це людина або тварина з фізичним порушенням, яка не може ходити через травму чи хворобу. Каліка – те ж саме, що й «інвалід»; той, хто позбувся якої-небудь частини тіла або втратив здат-

ність рухати нею. Цей термін вперше застосовується ще в 950 р. Дещо пізніше на заміну «каліці» приходиться термін «жебрак». Проте з 1970-х рр. термін «каліка» вважається зневажливим у разі використання щодо людей з обмеженими можливостями.

Також на початку XVIII ст. у слов'янських мовах в обіг входить слово «інвалід» (безсилий, слабкий, важко поранений), яке прийшло в українську і російську мови з французької і до кінця XIX ст. вживалося в значенні «відслуживший, заслужений воїн, який непристосований до служби через каліцтво, поранення, старезність» [2]. У російському слововживанні, починаючи із часів Петра I, це поняття застосовувалося до військових, які унаслідок поранень, захворювання неспроможні були нести військову службу. З другої половини XIX ст. цей термін поширюється і на цивільних. Однак поняття «інвалід» застосовується для працівників, які унаслідок виробничої травми повністю або частково втратили працездатність. Зрештою після Другої світової війни в руслі загального руху щодо формування й захисту прав людини загалом й окремих категорій населення зокрема відбувається формування поняття «інвалід», що застосовується до всіх осіб, які мають фізичні, психічні або інтелектуальні обмеження життєдіяльності.

З 1960-х рр. були різні спроби створення і розробки концептуальної схеми для опису і пояснення складних взаємин між хворобою, порушеннями, втратою працездатності та виявом «інвалідності». Це, своєю чергою, призвело до прийняття Міжнародної класифікації функціонування, обмежень життєдіяльності та здоров'я (МКФОЖЗ) (англ. International Classification of Impairments, Disabilities and Handicaps (ICIDH)) Всесвітньою організацією охорони здоров'я (ВООЗ) (Wood, 1980), яка стала основою у проведенні двох національних досліджень із питання інвалідності науковцями з Великобританії (Harris, 1971; Martin, Мельцер та Elliot, 1988).

З прийняттям Генеральною Асамблеєю ООН Конвенції ООН про права інвалідів (2006 р.) було визнано єдиний підхід до трактування цього поняття: «Інвалідність є результатом взаємодії, яка відбувається між людьми з інвалідністю, та перешкодами у стосунках і середовищі. Інвалідність – поняття, яке еволюціонує». Конвенція прописує динамічний підхід, що дозволяє певні адаптації зі збігом певного проміжку часу та в різних соціально-економічних обставинах. Поняття інвалідності в законодавстві кожної країни має свої національні особливості, трактування та правові норми.

Отож, можемо виокремити такі моделі у підході змін дефініцій: анімістична модель, яка характерна для ранніх культур; теологічна, яка панувала за часів середньовіччя; медична, яка прийшла їй на зміну, зберегла свій вплив до теперішнього часу; поява соціологічної моделі належить до 50-х рр. ХХ ст. і пов'язане з ім'ям Т. Парсонса, який вперше звернув увагу на соціальну природу хвороби. Варто зауважити, що кожне суспільство під різними чинниками чи факторами переходило з медичної до соціально-правової моделі в ідентифікації осіб з інвалідністю. Сучасна ідентифікація інвалідності визначається, поряд з особливостями сприйняття «нетиповості», специфікою національного характеру і культурних цінностей, домінантною релігією, політичною історією України, а також становленням індустріального суспільства, що оцінює індивіда в контексті його ефективності і продуктивності.

У ЗМІ та в повсякденному житті з'являються дедалі більше прихильників щодо заміни слова «інвалід», яке у перекладі з англійської дослівно означає «несправний», «зламаний». Проте дослівні переклади українською мовою значно програють англійським виразам, адже немає дослівного аналогу українського «інвалід» в англійській мові, і навпаки, немає українського аналогу виразам, схваленим в інших країнах. Саме тому вважаємо за доцільне проаналізувати вживання слів щодо осіб з інвалідністю в англійській мові.

В англійській мові зустрічаємо кілька термінів, які вживаються: *disabled* (недієздатний); *handicapped* (неповносправний, вади, особливі потреби); *impairment* (порушення). Ці терміни використовуються для опису людей з обмеженими можливостями і починають використовуватися з ХХ ст.

ВООЗ дає такі визначення термінам: 1) *disability* у контексті досліджень у галузі здоров'я – це будь-яке обмеження або відсутність (внаслідок порушення) здатності виконувати діяльність, яка вважається звичною для людини, є результатом медико-визначеного стану, який обмежує рухи людини, почуття чи діяльність;

2) *handicapped* починає вживатися на початку 1900-х рр. щодо осіб із фізичними та психічними розладами, тоді як нові галузі соціології та соціальної роботи починають бачити людину з точки зору її місця у суспільстві. У контексті медицини термін *handicapped* визначає недоліки особи внаслідок порушення чи інвалідності, що обмежує або перешкоджає виконанню ролі, яка є нормальною (залежно від віку, статі, соціальних та культурних факторів) для ін-

дивідуума, та є перешкодою або обставиною, що ускладнює прогрес або успіх, наприклад, негативне ставлення до людини з інвалідністю;

3) *impairment* – порушення, будь-яка втрата, аномалії психічної, фізіологічної або анатомічної структури чи функції життєдіяльності особи.

Національна молодіжна мережа лідерів (англ. *National Youth Leadership Network*) зазначає, що використання терміна «вади» (англ. *Handicapped*) є неетичним, і це стосується таких термінів: «інвалід», «каліка», «затримка», «особливі потреби».

Погляд на неповносправність як соціальний конструкт полягає в тому, що суспільство припускає, що кожен індивід є повністю функціонуючою, працездатною людиною, а неповносправність заважає повністю функціонувати в суспільстві, тим самим створюючи «інвалідизацію». Проте «інваліди» не мають бути «інвалідами», особливо якщо вони можуть знайти компенсаторні можливості для максимально самостійного функціонування. Наприклад, шрифт Брайля для людей із порушенням зору або візки для тих, хто не може ходити.

Організація *The Disabled People's International (DPI)* подає свої визначення вище згаданим термінам: *порушення* – це функціональне обмеження в організмі, спричинене фізичним, психічним або сенсорним порушенням; *недієздатність* – це втрата або обмеження можливостей брати участь у нормальному житті громади на рівні з іншими через фізичні та соціальні бар'єри [3].

За іронією долі, саме це визначає DPI, що «недієздатність» не має нічого спільного з фізичним тілом. Це є наслідком нездатності соціальних організацій враховувати різні потреби людей з інвалідністю та усувати перешкоди, з якими вони стикаються. У той час вони і не заперечують, що реальності знецінення особи з різними психо-фізичними порушеннями пов'язані з фізичним тілом [7].

Визначення, висунуте «Союзом осіб із фізичними порушеннями проти сегрегації» (англ. *Union of the Physically Impaired Against Segregation (UPIAS)*), подібне до значення DPI, проте визначення «інвалідності» принципово відрізняється від інших: «інвалідність» – недолік або обмеження діяльності, спричинені сучасною соціальною організацією, яка не бере або не уважно враховує людей, які мають фізичні вади і тим самим виключає їх з основної соціальної діяльності.

На зустрічі осіб з інвалідністю з усієї Європи було прийнято рішення озвучити та

підтвердити власне визначення терміна «інвалідність» та окреслити наслідки цього для ВООЗ.

Отож, «особа з інвалідністю – це особистість, яка є самостійною та знаходиться в ситуації позбавлення від можливості бути залученою до праці, які виникають внаслідок екологічних, економічних та соціальних бар'єрів, та людина через їх погіршення не може подолати самостійно таким же чином, як і інші громадяни. Ці бар'єри занадто часто підкріплюються маргіналізаційним ставленням суспільства. Саме суспільство має вирішувати, яким чином зменшити або компенсувати ці бар'єри, щоб кожна людина могла стати повноцінним громадянином, поважаючи права та обов'язки кожної людини».

Право в такому разі нормативно оформлює утриманський характер відносин «інвалід-суспільство», що виражається як у нормативному формулюванні інвалідності, що відображає офіційно визнану позицію, так і характер правових відносин, які мають переважно пільгово-дотаційний характер і спрямовані на подальшу соціальну ізоляцію інваліда. Соціальна модель або «модель прав людини» акцентує на уявленні про невід'ємне право кожної людини на гідність і лише потім, у разі необхідності, на характеристиках її здоров'я. В основі медичної моделі лежить теза, що людина з інвалідністю може самостійно приймати рішення, що стосуються її життя.

Ще півстоліття тому людину з інвалідністю найчастіше сприймали як «хвору» та вічного «пацієнта» лікарень, безпорадного й залежного від інших (медична модель інвалідності). В Україні тривалий час осіб з інвалідністю розглядали як таких, що через втрату здоров'я певною мірою (повністю або частково) втратили працездатність. Відповідне трактування інвалідності відображало лише медичні й діагностичні підходи та ігнорувало недосконалість і недоліки оточуючого середовища. Згодом в Україні було змінено таке утилітарне, прагматичне розуміння інвалідності. Життя людини нині розглядається як цінне саме собою, а не виключно через призму її можливості або неможливості працювати. Зміст категорії «інвалід» повною мірою відповідає Конвенції. Зокрема, відповідно до Законів України «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні» та «Про реабілітацію інвалідів в Україні», інвалід – це особа зі стійким розладом функцій організму, що при взаємодії із зовнішнім середовищем може призводити до обмеження її життєдіяльності, внаслідок чого держава зобов'язана створити умови для реалізації нею прав нарів-

ні з іншими громадянами та забезпечити її соціальний захист.

Нині в основі *соціальної моделі інвалідності* лежить не фізіологія особи (порушення стану здоров'я), що роблять її «інвалідом», а *бар'єрна природа суспільства*. Слово «неповносправні» – це опис, а не група людей.

Нове значення поняття інвалідність набуває за часів самостійності України. Згідно з Конституцією України (ст. 46), громадяни мають право на соціальний захист, що включає право на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності [1]. Законом України «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні» визначається: «Інвалідом є особа зі стійким розладом функцій організму, зумовленим захворюванням, наслідком травм, або з уродженими дефектами, що призводить до обмеження життєдіяльності, до необхідності в соціальній допомозі та захисті» [1]. Зараз в Україні «інвалідність» як юридична категорія впливає зі ст. 1 Закону України «Про реабілітацію інвалідів в Україні», затвердженого Верховною Радою України від 06.10.2005 р. № 2961-IV, що дає визначення поняття «інвалід» і підстави визначення групи інвалідності [1].

В Україні за Законом України «Про реабілітацію інвалідів в Україні» від 2005 р., інвалідність – «міра втрати здоров'я та обмеження життєдіяльності, що перешкоджає або позбавляє конкретну особу здатності чи можливості здійснювати діяльність у спосіб та в межах, що вважаються для особи нормальними залежно від вікових, статевих, соціальних і культурних факторів».

Згідно з пояснювальною запискою, закон зобов'язує слова «інвалід» і «інваліди» замінити словами «особа з інвалідністю» та «особи з інвалідністю» у всіх відмінках. Закон стосується прав людей з інвалідністю, він погоджений з Всеукраїнським громадським об'єднанням «Національна Асамблея інвалідів України», Всеукраїнською громадською організацією «Коаліція захисту прав інвалідів та осіб з інвалідністю та осіб з інтелектуальною недостатністю», Всеукраїнською організацією інвалідів «Союз організацій інвалідів України» та Всеукраїнською громадською організацією «Асоціація інвалідів-спинальників України».

Впродовж тривалого часу в законодавстві Польщі використовувався термін «інвалідність», що походить із латинської мови, де частка in- зі словом *validus* – сильний, здоровий, по суті, означає запе-

Таблиця 1

Підхід/ Дефініція	Окреслення явища та особи	Характеристика	Застосування в дослідженнях
Визначення не- заного походження	– каліка – каліцтво	Неповносправності немає • людей хворих, інших, не- придатних усувається тим самим проблема зникає	відсутність
Дефініція воєнна	Інвалідність інвалід	Неповносправність – це нездатність до виконання важливих суспільних ролей (служби в армії, праці)	Рекрутаційне питання щодо здатності до праці, виконання що- денних обов'язків
Дефініція в законодавстві Польщі	• Неповносправність • Неповносправна особа • Особа з неповно- справністю	Неповносправність – це думка чиновника про змогу виконання особою суспіль- них ролей	Рекрутаційне запитан- ня про наявність важ- ливого рішення про неповно-справність
Дефініція медична	• важка хвороба, • важко хвора особа	Неповносправність – це серйозні проблеми зі здоров'ям	Рекрутаційні запитан- ня стосовно серйоз- них проблем зі здо- ров'ям, самооцінку здоров'я
Дефініція соціальна	• обмеження справності • особа з обмеженою справністю	Неповносправність – це ситуація, в якій ця особа не може чогось виконати, це є наслідком одночасно як особливості самої особи, так і характеристик ситуацій	Питання, що діагнос- тують неповносправ- ність у конкретних ситуаціях, які врахову- ють домінують обме- ження, яке має місце, його частоту і міру

речення і слово може бути перекладено як особа «хвора, безсильна, немічна» [5]. Поняття «інвалідність» було чітко прив'язане до стану здоров'я та його впливу на працездатність особи. Ці норми були викладені в офіційних документах Польщі, зокрема в Законі від 14 грудня 1982 р. «Про пенсійне забезпечення працівників та їх сімей». Диференціація статусу інваліда опиралася на трьох групах інвалідності, що характеризували працездатність особи та здатність до самостійної екзистенції. Варто зазначити, що III група інвалідності не обмежувала особу у виконанні нею своїх попередніх професійних обов'язків. Таким чином, ключовим у визначенні групи інвалідності був стан здоров'я людини. Зміни в законодавство, внесені 28 червня 1996 р. передбачили заміну терміна «інвалідність» терміном «нездатність до праці (непрацездатність)». Згодом термін «інвалід» замінено на «особа з неповносправністю», термін із значно ширшим змістовним наповненням, ніж «інвалід», що охоплює ширше коло осіб. Важливою зміною також було відокремлення системи прийняття рішення про непрацездатність особи (з метою здійснення пенсійних виплат) від системи, стосовно рішення про неповносправність особи, що не було пов'язано з системою виплат, а також впровадження трьох ступенів неповносправності (легка,

середня, значна), які замінили групи інвалідності.

Певне узагальнення відмінностей у трактуванні термінів нами зведено у табл. 1.

Термін «інвалідність» у законодавчих актах Польщі певний час існував одночасно з терміном «особа неповносправна». У 2002 р. приймаючи зміни до законодавства було впроваджено поняття «неповносправність».

Зміна термінології нерозривно пов'язана зі зміною парадигми неповносправності у Польщі. Характерним для цієї країни є досить тривалий період «медикалізації» поняття осіб із неповносправністю. У 2012 р. Польща ратифікувала Конвенцію «Про права осіб із неповносправністю» (власне такий переклад польською мовою має місце). Проте, як зазначають дослідники, нині ми можемо говорити про медично-соціальну парадигму неповносправності в Польщі, що виражається в декларуванні та ідеї соціального підходу, а на практиці і у щоденному житті існування медичного підходу до цієї проблеми.

Зі зміною парадигми пов'язується теж заміна у фаховій літературі поняття «особа неповносправна» на «особа з неповносправністю». Проблема із застосуванням уніфікованої термінології знайшла своє відображення і в перекладі польською мовою, назви самої Конвенції – UN

Convention on the Rights of Persons with Disabilities, запропонованому до затвердження Комітетом прав неповносправних осіб Польщі, який звучав як, що згодом було опротестовано середовищем самих осіб із неповносправністю та громадськими організаціями.

Таким чином, у сучасній фаховій літературі Польщі у розкритті проблем інвалідності та осіб з інвалідністю використовується термін «особа з неповносправністю», хоча іноді ще можна зустріти «неповносправна особа».

Ще у 90-х роках загальноживаним були терміни «інвалід», «інвалідність», «каліка». В сучасній науковій літературі Польщі термін «інвалід» замінено на «особа з неповносправністю», термін із значно ширшим змістовним наповненням ніж «інвалід», що охоплює ширше коло осіб [6].

Висновки з проведеного дослідження. Отже, українська термінологія щодо людей з інвалідністю досі не визначилася – навіть у середовищі осіб з інвалідністю є різні точки зору на політкоректність уживання тих чи інших термінів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Збірник документів з медико-соціальної експертизи та працевлаштування інвалідів / За ред. А.В. Іпатова . Д., 2002. 271 с.
2. Мельничук Д. Соціальний захист інвалідів в Україні як ознака досягнутого рівня людського розвитку. Вісник Житомирського державного технологічного університету. Серія: економічні науки. 2010. № 4. С. 249–251.
3. Термінологічне визначення та етичне визнання статусу людини з інвалідністю / Л.Ю. Науменко, В.В. Лепський, С.В. Макаренко, І.С. Борисова, О.В. Семененко. Український вісник медико-соціальної експертизи. 2015. № 2. С. 7–11.
4. Human Rights Plenary Meeting in Support of European Day of Disabled Persons, London: Disabled People's International. 1994. p. 57.
5. Jędrasik-Jankowska I. Pojęcia i konstrukcje prawne ubezpieczenia społecznego. LexisNexis, Warszawa, 2013. 244 s.
6. Józefa Anna Pielkowa, Samoocena dzieci niepełnosprawnych ruchowo a ich środowisko rodzinne Pedagogika Rodziny. 2011. 1/1. 19-27. s. 20–28.
7. Proceedings of the First World Congress, Singapore: Disabled People's International. 1982. 126 p.